

Философът и луната

*

Дневникът като форма

В своите *Meditationes*, в рамките на две страници, Иван Саръилиев последователно и противоречиво твърди: „Три са реалностите: светът, ние хората и може би един върховен дух”, малко след което: „Три вида действителност: аз, другите живи същества, светът”. За търсеция систематична цялост и непротиворечивост в текста, посочените две изречения ще прозвучат дразнещо и неадекватно. Подобно звучене обаче може да бъде оправдано с характера на същия този текст. Отделен е въпросът дали изобщо има нужда от оправдания – един от основните мотиви в текста е, че човешкото познание в същността си не е адекватно. *Meditationes* представлява неголяма тетрадка от архива на Саръилиев, в която несистематично, под формата на интелектуален дневник, са изложени негови мисли от периода 1952 – 1955 г. Формата на изложението, многократните повторения и липсата на каквато и да било редакция от страна на автора недвусмислено показват, че текстът не е бил предназначен за публикуване. Последното го прави много интересен. Когато един автор (не е задължително да е непременно философ) подготвя за показване определен текст, той обгражда мислите си със специални грижи: „изглажда” ги за да звучат убедително, внимателно ги проверява за скрити и явни противоречия, изчиства повторенията, премисля адекватността на метафорите и аналозите. Накратко казано, авторът изгражда и аргументира определени, смислено звучащи тези, зад които първоначалната форма на мислите и тяхното случване остават скрити. Мислите се превръщат в тезиси, доказателства, девизи. Това не може да се случи обаче, когато говорим, пишем дневник, стих или чернова. Колкото и да се контролираме, не сме в състояние да подчиним напълно думите, които сякаш сами следват някаква собствена, независеща от нас логика на поява и връзка помежду си. В дневника и черновата думите са „непослушни”, показват ни точно такива, каквито сме и каквито най-често не бихме искали другите да ни видят. Това е една от причините да крием дневниците си. Затова и този, който се дразни от противоречията в един дневник, очевидно не разбира текста, който чете; очевидно самият той никога не е писал дневник за и към себе си.

Мислите в тетрадката на Саръилиев следват естествения ред на своята поява. Потокът на съзнанието върви към една предварително зададена цел, но неговият път е неясен, извива в различни посоки, спира, заобикаля неочаквани препятствия, връща се назад и поема отново. Докато обхождат основния проблем в дневника (битието и неговото познание), някои от мислите на Саръилиев многократно се повтарят, едни и същи примери се появяват отново и отново, като най-убедителното, което показват е колко са недостатъчни. Много пъти се тръгва от едно и също място, повтарят се едни и същи наблюдения, но винаги с надеждата, че този път от старата отправна точка, ще се стигне до ново място. Тук няма единен дискурс, а вътрешен монолог, прекъсван и подновяван там, където мисълта губи или възстановява своята увереност. Сякаш авторът е затворник в мрачен лабиринт от проблеми, където обикаля в кръг по следите, които сам е оставил, неспособен да

открие нова посока и изход. Дневникът като форма е същевременно и формата на този лабиринт, където душата на философа разговаря със себе си. И ако този разговор е истински, той не би могъл да протича гладко.

*

Времето и съвременниците

Meditationes – 1952-1955 са написани по времето, когато академичната кариера на Саръилиев е вече зад гърба му. Нещо повече – плодовете от тази кариера по силата на тогавашната конюнктура са станали забранени, обречени на отрицание и забрава. Тогава Саръилиев едва ли е бил изпълнен с особени надежди за реабилитация. През 1955 г. той смята, че се намира в края на дните си и няма как да знае, че има пред себе си още 14 години – умира през 1969г. Също така няма как да знае, че почти половин век по късно „Прагматизъм“ ще бъде преиздадена и че над една от залите в НБУ ще стои неговото име. Тези два „външни“ фактора несъмнено допринасят за общата атмосфера на скептицизъм, която се излъчва от дневника. Не са само те обаче. Трудно е да се каже къде точно стои скептицизмът на Саръилиев – в началото или в края на разсъжденията му, дали е житейска нагласа или логическо оправдано следствие. Ясно личат обаче опитите на философа да наложи мяра в степента на своя скептицизъм – подобно на лекар, внимателно премерващ отрова, която иска да използва като лекарство срещу философски болестки. Ето я и рецептата: „Малко скептицизъм е от голяма полза. Той успокоява духа. Но не краен скептицизъм“. В известен смисъл да се очертават границите между това, което можем и не можем да знаем, е своеобразен опит за решаване на въпроса, колко малко е „малко“ скептицизъм. Времето след 1950 г. – когато приключва академичната кариера на Саръилиев – е най-доброто за търсене на отговори в тази посока. Това е период на равностойност, когато преследването на успеха и академичното признание са останали в миналото. Време за открит разговор със себе си дори най-малкото и заради това, че никой друг не иска да те чуе. Време не на изследвания, а на дневници.

Сред отвлечените философски размисли в дневника на много места се срещат и реплики към съвременниците на Саръилиев в България – онези, които не само че не искат да го чуят, но и бързат да го забравят. Като цяло в тези реплики се съдържа открит критицизъм, а на места и презрение. Най-общо те са насочени срещу онова, което можем да наречем „дух на времето“. Саръилиев ясно разбира и не харесва духа на своето време, като с това стои по-близо да българите от 2004 година, отколкото до съвременниците си, заети с провеждането на „един голям експеримент“ за създаване на безкласово общество. Не би било уместно в настоящата кратка студия да повтаряме вече направени оценки и анализи по този въпрос. Твърде лесно е да се възползваме от позицията си на свидетели, уверили се в провала на този експеримент. Важно е да си припомним, че Саръилиев (разбира се, той не е бил единствен) ясно е съзнавал, колко проблематични са подобни опити. Трудно е да кажем дали той е предвиждал срутването на системата, настъпило повече от 30 години по-късно. Същественото в случая е, че той е имал представа за нейните слабости и за разлика от многото свои съвременници е бил в състояние да се противопостави. Това обаче му е струвало академичната кариера и

всичко постигнато до момента – неизбежно следствие от една честна философска позиция въпреки духа на времето.

*

Общи положения

Независимо от конкретните и на места противоречиви форми, в които се представя, метафизичната позиция на Саръилиев не крие никакви особени изненади. Тя е в съзвучие с картезианската постановка, в която съзнаващият себе си и очевидно съществуващ духовен субект задава начина, по който се мисли битието на останалите неща. За разлика от Декарт обаче, Саръилиев не се нуждае от доказателства за съществуването на света като цяло извън субекта. Според него това е интуитивно очевидно също както и съществуването на Аза. Нека видим какво твърди той:

Изходните ми точки са: че аз съществувам и че нещо друго съществува, други хора, животни, растения, материален свят. Как знам тези две неща? Чрез вътрешната интуиция, че аз съществувам. Чрез външната интуиция, че съществуват други човеци. Но как знам, че съществуват материални неща? Пак чрез външната интуиция, която ни доставя една основа, върху която се слага, това което сетивното познание доставя¹.

Основните проблеми, които вълнуват Саръилиев могат да се фокусират във втората точка. Това че съществуването на света като цяло е очевидно за нас, не е нищо повече от „една основа“. Тя все още не ни помага да разберем, какъв или какво е светът. Единственото, в което сме сигурни е, че той е. Освен това сме сигурни и в неговата даденост като “различен от нас”. Следователно най-общата предпоставка в разсъжденията на Саръилиев е подразделението на съществуващото на Аз и Друго. То е дадено интуитивно и напълно в смисъла на Декартовата очевидност не се нуждае от доказателство. Дори само това предпоставяне на познаващ дух и познаваем свят вече показва, че философът мисли субстанциално с типичните за това двойки категории: дух-материя, вътрешно-външно, рационално-сетивно. Позицията на Саръилиев в *Meditationes*, е открито дуалистична – духовната и материалната субстанции са независими една от друга. Въпросът за тяхното възникване или за съществуването на Бог не се разглежда задълбочено, макар и на места в текста той да се повдига за кратко. Интуицията се оказва доста удобен инструмент за философа, който с нейна помощ приема за несъмнено съществуването на материална действителност извън познаващия духовен субект. По този начин Бъркли се оказва ако не “интуитивно” оборен, то поне отстранен с всичките си аргументи – “*Не съм съгласен с Бъркли. Нещата съществуват независимо от духовете. Те са дадени и си живеят свой живот или си имат свое съществуване*”. Подобно отстраняване би било недопустимо в едно сериозно изследване и затова искам за пореден път да напомня, че в случая става дума за дневник.

¹ Виж в настоящото издание.

Централните въпроси, около които се “въртят” мислите на Саръилиев са от гносеологическо естество. По-горе стана ясно, че интуицията е сигурно познание само за някои от най-общите предпоставки и като такова то очевидно не е достатъчно. Тук философът отново приема една известна и утвърдена гледна точка, въпреки че тя не е особено актуална през петдесетте години на 20 век. Става въпрос за разделението, което прави Кант между нещата в себе си и нещата като явления. Това разделение изглежда очевидно за Саръилиев, както и виждането, че познанието е ограничено само в рамките на света като явление. Този свят се познава благодарение на сетивното познание, което обаче добива завършеност с помощта на разума: *“Моего сетивно познание за света (сетивно и рационално в смисъл, че при образуването му участва и разумът) не е привидно, то е реално, но не е адекватно. Действителността е нещо повече от това, което виждам, пипам и пр. Но това, което виждам, пипам, е действително.”* За Саръилиев човешкото познание “покрива” само малка част от реалността, което го прави действително, но същевременно и непълно. От тук следва и един логичен агностицизъм, признат открито в дневниците. Благодарение на тази нагласа темата за границите на човешкото познание заедно със средствата, които използваме за да ги достигнем, е най-отчетливия мотив в *Meditationes*.

*

Между Бергсон и прагматизма

От изброените по-горе общи положения се вижда всичко друго освен мисълта на Саръилиев. Те по-скоро показват онова, върху което той най-малко е мислил и за което вече има някакво готово решение. По отношение на важната роля, която играе интуицията при изходните предпоставки, не е трудно да се направи връзка с Бергсон, чиито лекции Саръилиев посещава в периода 1906-1908 г. Саръилиев също смята, че интелект и интуиция са две отделни познавателни способности с различен обхват и приложение. Докато при Бергсон обаче интуицията претендира да обхваща нещата в тяхното “траене”, цялост и пълнота, в мислите на Саръилиев не се забелязва подобна претенция. Странно е, защото той признава тази способност на духа, но на практика никъде не я използва като средство за достигане на нещата в себе си. Интуицията служи на Саръилиев за установяване на изходните положения, посочени по-горе и в този смисъл той употребява понятието много по-близо до Декарт отколкото до Бергсон. Интуитивното познание остава като една постоянна възможност, но така или иначе не е ясно, кога и как тя трябва да се актуализира.

Влиянието на Бергсон се открива пряко и по отношение на темите, които вълнуват българския философ. Една не малка част от дневника а заета с анализа на няколко възгледа върху понятията за инстинкт и интелект по повод книгата на М. Хингстън, *“Проблеми на инстинкта и интелекта”*. Зад анализа ясно личат позициите на Бергсон, разработени в *“Творческа еволюция”*. Инстинктът и интелектът са две различни посоки, в които се развива творческата сила на *élan vital*, жизнения импулс. Бергсон проследява развитието на инстинкта, кулминиращ в живота на насекомите, докато интелектът се развива в човешката дейност и

практика. Различието между двете не е различие по степен, а “по природа”. В същата посока е насочено изследването на Хингстън и коментарите на Саръилиев, като внимателно се критикува идеята за интелекта като абсолютно отрицание на инстинкта. Колкото и различни да са те помежду си, общата им основа ги обединява. Колкото и сляпо да е инстинктивното поведение, при по-внимателен анализ се оказва, че то показва “безброй малки проблясъци от разум”. Като цяло тези идеи са в съзвучие с принципите, изложени от Бергсон в глава втора на “*Творческа еволюция*”. Инстинкт и интелект са противоположни, но и допълващи се; в природата нито едното от тях не се среща в чист вид – няма интелект без инстинкт и обратното. При това, разбира се, не трябва да се забравя, че инстинктът не е недоразвита форма на интелекта, а нещо съвсем различно – отделна, успоредна линия, в която протича творческата еволюция.

Ако се придържаме към въведената до тук словоупотреба, която се взима от философията на Бергсон, можем да твърдим, че в своите мисли Саръилиев не смее да излезе извън границите на интелекта. Така той признава неговите ограничения, но не смее да предприеме конкретни стъпки за да ги прекрачи. Вероятно бихме могли да кажем също, че му липсва интуиция и патос, но за сметка на това е запазил непоклатима “интелектуална” честност по въпроса за познавателните ни възможности. По отношение на интелекта във възгледите на Бергсон има още един момент, благодарение на който Саръилиев прави своеобразен преход към своето друго голямо философско увлечение – прагматизма. Много голяма част от идеите, които откриваме в *Meditationes*, са вече набелязани в *Прагматизъм* – обхватния анализ на Саръилиев от 1938г. Там той не пропуска да отбележи някои важни прилики и разлики между прагматизма на Джеймс и учението за интелекта на Бергсон:

Бергсоновата теория за интелекта, например, може да бъде разглеждана като прагматическа, също така и неговото схващане за интелектуалната истина; но Бергсон се отдалечава от прагматизма с допускането, че освен интелектуалното познание съществува и един друг начин на познание, интуицията, който ни позволява да достигнем до абсолютни истини².

Интелектът при хората според Бергсон е способност да се изработват изкуствени “неща”, предмети. От тази гледна точка за него определението “*Homo faber*” е по-адекватно за човека отколкото “*Homo sapiens*”. Целта на интелекта е да подчини природата и в това си качество той е ориентиран изцяло към човешката практика. Тази постановка се приема с готовност от Саръилиев и става своеобразен център в неговите разсъждения. Според него действителността “притиска” човека от всички страни, така “както водолазът е потопен във водата на морското дъно”. Съответно с увеличаването на нашето познание за тази действителност, ние намираме начин да я подчиним, да я направим по-близка и по-приятелска. В известен смисъл, благодарение на знанието, ние претендираме дори за собственост над действителността, нещо което недвусмислено се проявява дори в начина, по който Саръилиев артикулира идеята си. Той пише, че със знанието се “увеличава способността ни да си (подчертаването е мое – Я.З.) подчиняваме и да

² Саръилиев, Иван, *Прагматизъм*, НБУ, 2002, с.19.

видоизменяме действителността”. Остава открит въпросът, доколко е прав един водолаз, който си мисли, че притежава и подчинява морето.

Накрая е важно да отбележим отново, че в разсъжденията на Саръилиев има много повече интелект, отколкото интуиция. В това отношение той стои много по-близо до прагматизма, отколкото до Бергсон; в термините на човешкото познание той е много по-близо до скептицизма на относителната, отколкото до претенциите на абсолютната истина.

*

Познание и скептицизъм

В моите философски размишления аз винаги съм изхождал от мисълта, че ние, хората, сме нищожни същества в сравнение с безкрайността на природата и че ние сме много малки за да можем да разберем света в неговото величие, че нашият ум е безсилен да разбере действителността.

Ако има формула, която да описва генезиса на скептичeskата нагласа относно познанието на действителността в *Meditationes*, тя би била следната: прагматизъм без интуиция поражда агностицизъм. Саръилиев се намира в позицията, която сам описва при разглеждането на У. Джеймс във връзка с прагматизма като учение за истината³. Ако не можем да познаем нещата в себе си, познанието за реалността не може да е адекватно – то е непълно, приблизително, субективно, отдалечено от същността на предметите такива, каквито в действителност са. През 1938 г. българският философ все още допуска вероятността, че съществува някакъв път до самата действителност, макар и да не посочва, какъв е той. Вероятно тогава за него учението на Бергсон е все още живо. В *Meditationes* обаче това вече не е така. Интуицията не върши работа, защото Саръилиев макар и да я приема, на практика не може да я приложи по-далеч от първите принципи. Тя ни уверява в собственото съществуване и в съществуването на нещата независимо от нас, но не ни казва какви са тези неща. Ето защо човешкото познание по определение остава повърхностно. От тук следва и откритото заключение от страна на философа в неговите размисли: “Затова съм агностик.”

За да добием по-пълна представа за начина, по който човешкото познание е затворено в своите граници, можем да разгледаме един класически пример, който Саръилиев използва. Ако познанието е една разширяваща се окръжност в безкрайна равнина от непознати неща, то колкото повече нараства тя, толкова по-голям става нейният досег с непознатото. Парадоксът, който произтича от това – че колкото повече знаем, толкова повече и не знаем, не вълнува Саръилиев. Той използва тази аналогия за да илюстрира връзката между *познато* и *непознато*. От едното към другото върви интелектуалното познание и науката. До тук движението е съвсем ясно определено в двете измерения на равнината. Има обаче още едно измерение, за което ни нашепва интуицията и където се намира *непознаваемото*. Ако продължим аналогията на Саръилиев, можем да си представим, че

³ Пак там, с. 106 -107.

непознаваемото е извън равнината на познато-непознатото и кръгът на знанието никога не би могъл да се докосне до него, освен ако не стане триизмерно кълбо например. Това обаче не може да стане, защото по определение той се намира в равнината. Саръилиев тъжно отбелязва: *“Потопени в действителността, част от нея, ние сме принудени да живеем всред непознато и непознаваемо. Непознато и непознаваемо ни обкръжават отвсякъде”*. На места твърденията на философа в тази връзка са на границата на мистицизма – светът е тайна, която не сме в състояние да разберем.

Каква е ролята на науката тогава? В опитите си да даде отговор на въпроса Саръилиев се движи по пътя на прагматизма. Науката овладява, познава действителността като £ налага един човешки мащаб. В този смисъл нейното познание, както и познанието на интелекта е действително, но непълно. Добре звучи следния въпрос на философа: *“Но дали нещата са именно такива и дали това, което откриваме в тях, не е това, което сме вложили ние в тях?”* Според него *“науката се движи в кръга на сетивното”*, като сетивният свят е само “екстракт” от реалността, която сама по себе си е много по-богата. От тук следва, че научните теории никога не могат да бъдат окончателно истинни. Една теория *“я приемаме за истинна, докато ни е полезна, докато ни позволява да произвеждаме нещата, да владеем над тях. Но утре, когато дойде друга теория, която по-добре обяснява фактите, внася повече ред в нашите знания, ние ще я изоставим като недостатъчна, непълна, наивна, погрешна”*.

Благодарение на горната позиция Саръилиев достига до един извод, който в известен смисъл стои над скептицизма. Независимо дали знаем повече или по-малко за действителността, все пак ние знаем *достатъчно* за да я подчиним на целите си, за да се “справяме” с нея. Достатъчно в смисъл на толкова, колкото ни е нужно, че дори и повече. Тук Саръилиев си позволява реплика към твърдението на Бейкън, според което “можем толкова, колкото знаем” (*tantum possumus, quantum scimus*). Според Саръилиев е по-правилно твърдението, че можем повече, отколкото знаем. Тук ежедневната употреба на езика ни дава добър пример – в състояние сме да действваме без да сме много наясно, какво точно правим. От тук идва и често срещаната реплика – “Не знам какво правя!”. Ако можехме само толкова, колкото знаем, никога нямаше да сме в състояние да импровизираме, а последното е решаваща за действието и практиката способност. Не е необходимо да имаме и пълно познание върху някакъв предмет за да можем да го използваме. Многократно посочван в дневниците пример за това е електричеството, което е било използвано в човешката практика преди да има ясна теория за това, какво е електричество. Въпреки това човешката природа е устроена така, че никога да не се задоволява с онова, което £ е достатъчно. Човек е алчен за знание, дори когато последното не му е практически необходимо. Той непрекъснато се стреми да преодолее границите на непознатото и непознаваемото. Преодоляването на първото бележи възхода на науката, докато второто остава завинаги заключено за човешкото познание. Благодарение на това скептицизмът се оказва непреодолим. Това отваря вратите към вярата:

В тази безпомощност човек обръща погледа си нагоре и търси божество, което да го подкрепи. И затова религията ще съществува, защото човекът е сляп интелектуално и неговата

участ е лоша, и копнежът му за знание е неуталожим, както жаждата на Тантала.

*

Философът и луната

В размишленията си от 1952г. до 1955 г. Саръилиев употребява думата “луна” близо 40 пъти. Той я използва като пример и като повод за размисъл. Два пъти по-малко използва “електричество” – около 25 пъти, но и този пример накрая започва да звучи натрапчиво. За един дневник със сравнително малък обем това не може да не направи впечатление. Така на преден план излиза въпросът не само за стилистиката, но и за конкретните форми, които приемат философските търсения на Саръилиев. Защо точно луна и електричество са нещата, които занимават философа най-много, когато той разсъждава за познанието? Смятам, че и двете се оказват конкретни метафори, от които Саръилиев просто не може да избяга. Интересно е, че той самият никъде не ги разглежда като такива, но те неизменно присъстват там, където се преосмислят отново и отново границите на познанието. В контекста на неговите възгледи луната е точна метафора за познавателната способност, защото е бледа, свети с отразена светлина, често страда от периодични „затъмнения”, непрекъснато променя формата си и точно, когато е нараснала максимално, започва отново да намалява. Освен това нейната светлина, както и тази на електрическата лампа, не е достатъчна за да освети ясно предметите, така както би ги осветило слънцето. Последното се споменава само веднъж в текста и то отново във връзка с луната. Като цяло човешкото познание, макар и да хвърля изкуствена или отразена светлина в едно ограничено пространство, не е в състояние да обхване, да освети света в цялост: „*Всред тъмнина минава животът ни*” е едно от заключенията на философа.

Непрекъснатото подновяване на темата за луната не би се появило, ако няхмахме пред себе си дневник. Нещо повече, подобно повтаряне би било недопустимо във всяка една форма на сериозно теоретично изследване. Точно то обаче недвусмислено говори за неприкритата искреност на Саръилиев в неговите дневници. Той пише това, което непосредствено го вълнува, без оглед на стилистиката или мнението на евентуалния читател. Липсва каквато и да е претенция, каквато и да е преструвка. Всичко това поражда една дълбока симпатия към Саръилиев дори само заради това, че се опитва да философства без да подражава на някого, без да го е грижа дали това, което мисли се харесва или не. В този смисъл философията в *Meditations* е напълно автентична и самобитна. Разговорът на Саръилиев със себе си е непринуден и спокоен – с усет за границите на познанието и за тайнственото, непознаваемото в света. Много е вероятно с това той да проявява типична за националния ни характер черта. За да я назовем не е задължително да използваме една от неговите формулировки – „спиритуалистичен реализъм”, не е задължително дори да търсим подобна теоретична формула. Достатъчно е да си припомним един класически текст от българската литература, който описва именно конкретни черти от националния характер:

*Седнеха например лятна вечер по месечина, на праговете си,
гологлави, по риза и по бели гащи, обути на босо, и зафащаха да си*

бърборят мирно за това и за онова, за политиката, за кокошките или за преждата, или за луната. (...)

– Виж това месечината, Варламе, ще да е нещо голямо... дали е живо нещо? Санким, ако му гледаш лицето прилича на живо... но кой знае пак.

Варлам метнеше тих поглед към небосвода и рече:

– Може да е живо, може да е мъртво, всичкото е умишление... Виж тая бара, ако една мравунка се спре при нея, ще каже: море е, ти ще кажеш: бара е, а Фарлам ти казва: море е! Чудесата господни са чудесни!⁴

Разбира се разговорът на “чичовците”, формата, предмета и дълбочината на размислите нямат нищо общо със стила и висотата на професор Саръилиев, но нагласата е същата. Както и месечината с бледото си сияние.

⁴ Вазов, Иван, *Събрани съчинения*, Т. 5, С. 1956, с.195-196